

RECENSIES

DE KERK IN HET MIDDEN ...

Adriaan H. Bredero, *Christenheid en christendom in de middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving*. Kampen, Kok Agora & Kapellen, De Nederlandsche Boekhandel, 1986, 358 blz., 990,- fr. ISBN 90-242-7530-X (N) & ISBN 90-289-1078-6 (B).

Of hoe de kerk méér is dan het onveranderlijke heilsinstituut zoals ze zichzelf sinds de Contra-Reformatie graag presenteert. Zij staat echter in de samenleving en draagt bijgevolg de sporen van de geschiedenis.

Deze triviale introductie om de uiterst complexe en nuancegevoelige problematiek omtrent de wisselwerking tussen kerk en samenleving aan te geven zoals die naar voren wordt gebracht in het recente werk van Adriaan H. Bredero, *Christenheid en christendom in de middeleeuwen*. Bredero is hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam; voordien doceerde hij kerkgeschiedenis aan de Theologische Faculteit van Tilburg.

Het boek is de herwerkte en aangevulde bundeling van een reeks studies, die meestendeels in de laatste tien jaar werden gepubliceerd. Daar het zich richt tot een breder publiek, wordt afgezien van de gangbare wetenschappelijke verantwoording. Ondanks dit opzet blijft het streng wetenschappelijk karakter der deelstudies behouden. Elk hoofdstuk is een afgerond geheel waarin telkens één aspect van de verhouding godsdienst, kerk en samenleving wordt behandeld. Een uitzondering hierop vormt het eerste hoofdstuk dat eerder als een synthese is opgevat. Hierbij rijst echter de vraag of dit werk geen teleurstelling inhoudt voor twee lezersgroepen: de deskundige moet voor de gedetailleerde verantwoording en bibliografie naar de oorspronkelijke publicaties teruggrijpen; de argeloze leek wordt geconfronteerd met een vrij strakke wetenschappelijke aanpak die enige voorkennis vereist en die zelden de aantrekkelijke en vlotte stijl bezit die de aandacht van het ruime publiek kan boeien. Daartegenover biedt het werk, dank zij de bevattelijke formulering, aan de leek de bekoring van een inwijding in de veelzijdigheid van het geschiedkundige métier.

Het uitgangspunt voor Bredero's onderzoek naar de verhouding tussen godsdienst, kerk en samenleving in de middeleeuwen is de vaststelling van een wisselwerking en onderlinge beïnvloeding tussen religie en hetgeen zich verder in een samenleving voordoet. "Doch aangezien de godsdienst slechts één factor is tussen vele, zelfs in de middeleeuwen, laat de concrete rol van die religie, met name ook van de christelijke religie, zich veel bezwaarlijker aanwijzen dan de beïnvloeding van de religie door de samenleving" (p. 7). Dit betekent niet dat Bredero, waar dit manifest is, de invloed van de religie en de kerk op het maatschappelijk denken en gebeuren negeert, doch zijn hoofdbekommernis ligt elders. In zijn studie betreffende het anti-joodse gevoel in de middeleeuwse samenleving bijvoorbeeld, wijst de auteur erop dat de kerk een niet te verwaarlozen aandeel heeft gehad in die vijandigheid, voornamelijk via haar anti-joodse

tradities die stammen uit de vroegchristelijke tijd en die in de middeleeuwen woordelijk worden overgenomen. Wat hem in deze kwestie echter hoofdzakelijk bezighoudt, is de vraag "in hoeverre de *kerk als instituut* hierin schuld draagt, dan wel de *kerk in haar concrete aanpassingen* aan de middeleeuwse maatschappij waarbinnen zij poogde te functioneren" (p. 231). Bij gebrek aan degelijk onderzoek omtrent het onderscheid tussen kerk en samenleving — voor zover dit onderscheid zich precies laat achterhalen — beperkt Bredero zich in de verdere uitwerking van deze problematiek tot de belichting van concrete uitingen van anti-joods gevoelen. Fiscale druk op joden, beschuldigingen van rituele moord, hostieschennis of bronnenvergiftiging, zijn zulke uitingen waarvoor een maatschappelijke verantwoordelijkheid duidelijk aanwijsbaar is. Men zou, steeds volgens Bredero, de vervolging van de joden in de late middeleeuwen kunnen zien als de escalatie van gewijzigde verhoudingen tussen christenen en joden. De ongunstige wending in die relatie zou in aanzienlijke mate mede bepaald zijn door de spanningen rond de overgang van een agrarische naar een stedelijke samenleving in de elfde eeuw.

Gezien het onderzoek naar de maatschappelijke beïnvloeding van de kerk in haar anti-joodse houding nog grotendeels onontgonnen terrein is, komen de vraagstellingen en de richtlijnen die de auteur aan toekomstige onderzoekers van deze materie meegeeft hier als het interessantste naar voren. Zij zouden de onderzoeksmethodes uit de sociale wetenschappen, zoals die toegepast worden door de *Annales*-historici om tot een *histoire religieuse* te komen, moeten koppelen aan diepgaand filologisch onderzoek van de geschreven bronnen. Deze werden, volgens Bredero, tot nog toe ondergewaardeerd, maar ze zijn niettemin "van onmisbaar belang, tenminste als men zicht wil krijgen op enerzijds de constante gegevens in dit anti-gevoelen en anderzijds op ontwikkelingen die zich in dit gevoelen voordeden door de binding van de kerk aan de wijze waarop haar leden vanuit hun maatschappelijke bepaaldheid hun geloof beleefden. (...) Zij herhalen vaak oudere standpunten en bevatten gangbare schablonen. Daarom moeten zij steeds gelezen worden in de context waarin zij werden geschreven of herhaald" (p. 258). Het verzet van Bredero tegen auteurs die het anti-joodse gevoelen continueren tot in onze tijd, kadert in dezelfde bekommernis. Het aantonen van gelijkenissen tussen de middeleeuwse anti-joodse wetten en de latere nazi-wetgeving is inderdaad mogelijk als men de context waarin deze wetten respectievelijk tot stand kwamen, verwaarloost. Op deze wijze kan men, aldus Bredero, de middeleeuwse kerk zelfs *directe* verantwoordelijkheid toekennen voor de genocide der joden uit de twintigste eeuw (p. 235).

Ook bij de bestudering van heiligenculten is het in acht nemen van een bredere middeleeuwse context noodzakelijk wil men bij zijn interpretatie de middeleeuwse mensen geen inzichten of intenties toedichten die in hun tijd onbekend waren, want "men komt er vrij gemakkelijk toe te constateren dat zo'n cultus weinig of geen binding met de toenmalige kerk heeft gehad" (p. 158) als men hem geïsoleerd bestudeert. Bij het onderzoek van de cliché-matige *Vitae* ligt het cruciale probleem in het terugvinden van de *menselijke persoon* in zijn toenmalige werkelijkheid alsook de vraag naar de plaats van diens *heiligheid* binnen de beoordeling van de persoon. Een prijzenswaardige poging tot verzoening van het historische en het cultische beeld van een heilige is volgens Bredero te vinden in het werk van Dom Jean Leclercq, *Nouveau visage de*

Bernard de Clairvaux (Paris, 1976). Leclercq hanteert de psycho-historische onderzoeksmethode om door middel van tekstanalyse de taalmechanismen te onderkennen die onuitgesproken motivaties maskeren. Nieuw in deze studie van Bernardus is dat diens heiligheid geschetst wordt als het tussenliggend niveau tussen menselijke ambities enerzijds en naar volmaaktheid tenderende normen anderzijds (p. 200), zodat afgestapt wordt van de gedetermineerdheid tot heiligheid zoals die in een cultisch beeld geponeerd wordt. Bredero, zelf gerenommeerd Bernarduskennner – hij promoveerde in 1960 op *Etudes sur la Vita prima de saint Bernard* – besluit echter via een reeks bemerkingen dat dit nieuwe beeld evenmin als de nieuwe methodiek een afdoende oplossing biedt voor de controverse omtrent het optreden van Bernardus in de geschiedenis. Op een tweetal kritische aantekeningen van Bredero zou ik nog even willen wijzen. Leclercq besteedt in zijn boek aandacht aan de erotische beeldspraak van Bernardus, die bij de middeleeuwse lezer merkwaardigerwijs geen ergernis wekte. Dit kan volgens Leclercq verklaard worden door een traditie van bijbels en patristisch taalgebruik en allegorische uitleg. Bredero gaat op deze weg nog verder: “Want moet men hier niet tevens veronderstellen dat de te letterlijke wijze, waarop deze teksten thans worden verstaan, destijds vrijwel was uitgesloten, omdat men in de toenmalige dualistische zienswijze geest en stof niet zo op elkaar betrok als thans veelal geschiedt?” (p. 195). Van een historische benadering van Bernardus, gericht op zijn laakbaar maatschappelijk handelen, heeft Leclercq zich afzijdig gehouden. Volgens Bredero zou onderzoek naar de tijdbepaaldheid van Bernardus, zijn optreden, indien laakbaar, toch begrijpelijk maken. Bovendien stelt Bredero de vraag in hoeverre Bernardus zich precies “omwille van zijn heiligheidsidealën van een mentaliteit had dienen te distantieren” (p. 194).

Tenslotte wil ik nog even stilstaan bij het tweede hoofdstuk, namelijk Bredero's vrijwel ongewijzigde inaugurale rede uit 1976, die afgerond wordt met de waarschuwing “tegen een mentaal misverstaan der middeleeuwen”. Uitgangspunt voor dit ongemeen knap gestructureerd essay is het gebruik van de term *modernitas* bij middeleeuwse schrijvers als misprijzende aanduiding voor een recent verleden. Dit verleden kenmerkte zich dan door een alternatieve mentaliteit, levenswijze of gedrag, in strijd met het ideaal van de *antiquitas*, die het niet-beleefde verleden was, zonder daarom chronologisch gefixeerd te zijn. De negatieve bejegening van *moderni* gold in hoofdzaak hun breken met gangbare tradities, wat in het finalistisch-eschatologisch denken van de middeleeuwse christenheid de dreiging van de komst van de antichrist inhield. Deze redenering wordt door de auteur op subtiele en veelzijdige wijze uitgebouwd en eindigt met een korte schets van het ontgroeingsproces aan de middeleeuwse werkelijkheidsbeleving alsook van de evolutie in de beoordeling van dit tijdvak. “Het voortschrijden van de maatschappelijke veranderingen heeft de afstand van de middeleeuwen tot onze tijd zozeer vergroot dat de middeleeuwse beschaving thans veelal geldt als eigensoortig, als een beschaving *sui generis*. Dit laatste heeft echter nieuwe consequenties voor de bestudering der middeleeuwen” (p. 84). Onze tijd stelt nieuwe vragen, vooral met betrekking tot de wijze waarop de mens in de toenmalige samenlevingsverbanden dacht en handelde, hoe hij de werkelijkheid beleefde. Een nieuwe vorm van geschiedenis, met name de mentaliteitsgeschiedenis, tracht ze te beantwoorden. Op dit punt aangeland waarschuwt Bredero voor het risico van een terugkeer naar een

emotioneel bepaalde benadering van de geschiedenis. Want al is de middeleeuwse mentaliteit in haar geheel achterhaald, bij kleinere groepen treft men er nog *survivals* van aan. "Wegens deze verscheidenheid van inzichten, die zowel *hedendaags* als ook *slechts middeleeuws* genoemd kunnen worden, al naargelang de eigen mentaliteit, kan de mentaliteitsgeschiedenis der middeleeuwen gemakkelijk verzanden in emotionele controversen omtrent verschillen tussen hedendaagse samenlevingswaarden en -normen. (...) Wil men bij middeleeuwse mentaliteitsgeschiedenis aan het euvel van de projectie ontkomen, dan dient men de objecten waarop men het mentaliteitsonderzoek wil richten met grote zorgvuldigheid te kiezen" (pp. 85-86). In aanmerking komen dan, aldus Bredero, onderwerpen die algemeen aanvaard zijn als typerend voor de middeleeuwse mentaliteit en die tevens verwijderd zijn van onze werkelijkheidsbeleving. Hierbij kan men de bedenking maken, met alle begrip voor de omzichtigheid van de auteur, in hoeverre dergelijke opvatting niet tot een stagnatie in het begrijpen van de middeleeuwse mentaliteit leidt. Het onderzoek van voor onze tijd meer emotioneel beladen onderwerpen, kan, mits men ze met de nodige sereniteit behandelt, misschien voeren tot een grotere verdieping of verfijning van ons beeld van de middeleeuwen en mettertijd ook tot de 'algemeen aanvaarde onderwerpen' gaan behoren. Bovendien zou het interessant zijn om na te gaan welke factoren in de huidige samenleving aanleiding geven tot het voortleven van aspecten van de 'middeleeuwse' mentaliteit niettegenstaande de compleet andersoortige werkelijkheidsbeleving.

Wat de overige items, die in het boek van Bredero aan bod komen, betreft : telkens staat de vraag naar de maatschappelijke beïnvloeding van de kerk in de middeleeuwen centraal en onderstreept de auteur het belang van het relateren van de gegevens uit het bronnenonderzoek aan de middeleeuwse context om tot een zo juist mogelijk inzicht in de wisselwerking te komen. Blijft natuurlijk de vraag in hoeverre 'juist' relateren mogelijk is, aangezien men voor 'een goed verstaan' van de middeleeuwse context en mentaliteit eveneens aangewezen is op bronnenonderzoek. Bovendien blijft het aangeven van de mentaliteit van een samenleving een aangelegenheid die, het pleidooi van Bredero ten spijt, in zekere mate bepaald is door de subjectiviteit van de onderzoeker en de mentaliteit van zijn tijd.

Adriaan H. Bredero drukt onbetwistbaar een persoonlijke stempel op zijn studies. Hij wekt bij de lezer de indruk een gedegen en integer mediëvist en kerkhistoricus te zijn, wars van fantasierijke franjes, een eerlijke vorsersnatuur, gewapend met een alerte waakzaamheid bij bronnenonderzoek en een gezonde dosis behoedzaamheid ten aanzien van historische nieuw-lichterij. Graag besluit ik deze bespreking met een laatste citaat uit zijn werk : "... dat de maatschappelijke uitwerking van het Evangelie niet blijvend op één lijn gesteld kan worden met de religieuze inspiratie, waartoe deze boodschap, ongeacht haar verwijzing naar een leven na de dood, mensen oproept voor het leefbaar maken van een samenleving. Waar die inspiratie niet domineert in de christelijke religie, ontstaat er onvermijdelijk een christendom, gebonden aan belangen en ideologieën van macht en bezit, zoals er andere in de samenleving zijn; een christendom dat dan bijdraagt tot de onleefbaarheid van de samenleving. Maar ook zonder die verwording is het christendom mede bepaald door de samenleving, deels zoals het daarin voorkomt, deels zoals het daaruit voortgekomen is" (pp. 9-10).

Sabine ALEXANDER